

A TACITUSI *AGRICOLA* SZÖVEGHAGYOMÁNYÁHOZ

Néhány éve az új Horatius Teubnerianus szülési fájdalmait és örömeit volt szíves megosztani velem a t. Társaság,¹ most Tacitus-munkálataim előhaladtával az Agricola-életrajz szövegkonstituálói gondjainak alkalmi ismeretetéséhez kérem türelmüket. Az Agricolát — «a Cornelius Nepos Atticusa után második példáját a tökéletes biographiának, melyhez fogható több nints»² — könnyű olvasmánynak, problémátlan szövegnek tartják azok, akik nem ismerik. Justus Lipsius mindenesetre egy másik «kis írásról», a *Dialogus*-ról jegyezte meg annak idején, hogy «egyetlen lapja sincs sebhelyek és forradások nélkül» (*nulla pagina sine vulnere et vibice*), de azért az Agricolában is akadnak «pizskosan sáros» szövegrészek (*caenum et lutum*), amelyeknek tisztázására még ő sem vállalkozott (*ad* 46,2). Kiváltságos helyet foglal el az *opera minora* közt mégis az Agricola annyiban, hogy az 1902-ben felfedezett jesi-i (*Aesinas*) kódex jóvoltából derekas részét (13,1 *munia*—40,2 *missum*) a IX. századi Hersfeldensisnek itt ránk maradt quaterniója (16 lap = 32 hasáb) hitelesíti,³ vagyis szövegének megállapításában nem csupán XV. századi másolatokra vagyunk utalva, ugyanakkor ötödfélszáz esztendő tudós erőfeszítéseinak sikereit vagy kudarcait is módunkban áll ellenőrizni.

In medias res: nehéz elgondolnunk, hogy Garanvölgyi Ádám — a Bach-huszárok packázásai elől méhesébe húzódva — vagy a sztregovai oroszlan-barlang remetéje az Agricola akárhány passzusát — bár betéve tudta, — inkább csak érezte, de alighanem rosszul értette. Itt van például mindjárt az első *caput* rezignált zárómondata: *at nunc narraturo mihi vitam defuncti hominis venia opus fuit, quam non petissem incusaturus tam saeva et infesta virtutibus tempora*. Az első ősnymtatványok humanista gondozóitól 1852-ig (Fr. C. Wex kiadásáig) nem tudtak mit kezdeni az *incusaturus* tárgyával, éppen ezért csináltak belőle *ni cursaturus*-t (Puteolanus), *ni incursaturus*-t (Beatus Rhenanus), *ni incusaturus*-t (Lipsius), csak az nem jutott az eszükbe, hogy pontot vagy kettőspontot tegyenek mögéje, vagyis a *tam*-mal kezdődő szavakat a hajdani *virtus* elsíratásának, a gondolatmenet végére hagyott keserves sóhajnak értsék.

¹ Vö. Ant. Tan. 28 (1982) 21 skk.

² *Budai Ézsaiás*: Régi tudós világ históriája. Debrecen 1802, 522; vö. Stud. Litt. 17 (1979) 14.

³ Mértékadó kiadása: R. Till: Handschriftliche Untersuchungen zu Tac. Agr. und Germ. mit einer Photokopie des Codex Aesinas. Berlin 1943. — Az egész Hersfeldensis-kérdést alaposan felkavarta D. Schaps: The found and lost MSS of Tac. Agr. Class. Phil. 74 (1979) 28 ff, de vö. F. Römer kutatási beszámolójával: AAHG 32 (1985) 177.

Egy ponton vagy vesszőn múlik Calgacus, a római *imperium* bűneit ostorozó brit vezér egyik vádpontjának értelmezése is. A közkézen forgó szöveget idézem (32,1–2): A gyülevész római sereg csak akkor nem fog az első csapásra szétszéledni, ha az idegen uralomnak vérükkel adózó gallokat, germánokat, sőt briteket *fide et adfectu teneri putatis. Metus ac terror sunt infirma vincla caritatis, quae ubi removeris, qui timere desierint, odisse incipient.* Mindez szép és világos, csak az a baj, hogy a kéziratokban a *metus ac terror* után következő *est-et* Beroaldus «javította» *sunt-ra* (1515), és ebben majdnem minden kiadó követte; Wex, Reitzenstein, legújabban Delz *nem, — rectissime*, fűzhetjük hozzá. A hagyományozott szöveg helyes értelmét kellő nyomaték-kal kell érzékeltetni: *nem fides et adfectus* köti őket, — *fides et adfectus deest, at metus ac terror est.* Az pedig nem pozitív kötelék, csak a gyűlöletes zsarnokság eszköze (*oderint, dum metuant!*), ami a rettegés megszűntével gyűlöletet szül.

Jól példázza az *eloquentissimus auctor* tollából folyó életrajz szónokiaságát a Ciceróra (De or. III 12) emlékeztető *epiphónéma*, a ravatalon képzeleendő após utolsó megszólítása (45,3–5): *Tu vero felix, Agricola . . . Ut perhibent, qui interfuere novissimis sermonibus tuis, . . . libens fatum excepisti, tamquam . . . innocentiam principi donares. Sed mihi filiaeque eius (tua e Cornelissen; om. Rhen.) . . . auget maestitiam, quod . . . non contigit, . . . nobis ante quadriennium amissus est (es Rhen.) . . . Omnia superferre honori tuo; paucioribus tamen lacrimis compositus es, et novissima in luce desideravere aliquid oculi tui.* A második és harmadik személy egysegiesítésének erőszakolása helyett gondoljunk inkább a szónokló vőre, amint a búcsúztatás végszávaiban — képzeletben — hol a halotthoz, hol a gyászolók felé fordul. (Helyesen utal Ogilvie kommentárja⁴ a Calgacus-beszéd hasonló *variatio*-jára, 32,3: *inveniemus — agnoscent Britanni.*)

Ennyit a központosásról, vagy az író szándékait hanglejtésben, gesztusban érzékeltető *hangos* olvasás fontosságáról. Most egy-két példát annak bemutatására, hogy a bevezetésben (3,3) említett *incondita ac rudis vox* csak afféle szerénykedő formula-e, vagy az elsőkönyves író őszinte vallomása. Megint a Rhenanus (1533) óta öröklődő szöveggel kezdem a britanniai hódítás kezdeteinek leírását (14,1): *quaedam civitates Cogidumno regi donatae (is ad nostram usque memoriam fidissimus mansit) vetere . . . populi Romani consuetudine, ut haberet instrumenta servitutis et reges.* Így sem egyszerű mondat, hát még ha visszaállítjuk a kódex-hagyományt: *civitates donatae (. . .), ut — vetere . . . p. Romani consuetudine — haberet . . . et reges.* Az érdemes (fentebb már említett) Wex⁵ azért fogadta el Rhenanus szócserejét, mivelhogy *alioquin deesset subiectum grammaticum.* (Közbevetőleg: Nissen *haberentur*-ral próbálkozott.) Nos: az alanyt mindenképpen az előzményekből kell kihámozunk, és az csak *populus Romanus* (véletlenül sem Cogidumnus) lehet, de a tagadhatatlanul körülményesen összeskatulyázott mondat így is, úgy is dökög,⁶ és akkor inkább maradjunk a Hersfeldensisszel hitelesített hagyománynál: *incondita vox.*

⁴ Corn. Taciti *De vita Agricolae*, ed. by R. M. Ogilvie and † Sir Ian Richmond. Oxford 1967, 311. Az egyik Germanicus-beszéd problematikus megszólításához (Ann. I 42,3 *primane et vicesima legiones . . .*) vö. Gnomon 56 (1984) 400.

⁵ C. Corn. Taciti *De vita et moribus Cn. Iulii Agricolae liber.* Rec. et commentariis enarravit Fr. C. Wex. Brunsvigae 1852. 89.

⁶ Apparátusunkban párhuzamként a Horatius-paradosisnak hírhedten nehéz mondat szerkezetére hivatkoztunk: C.III 5,13 sqq.

Még körülményesebb a 16.4. mondat (a közkeletű változat szerint): *Trebellius* (Agricola egyik diestelen elődje), *fuga ac latebris vitata exercitus ira, indecorus atque humilis, precario mox praefuit, ac velut pacta (facta Hersfeld.) exercitus licentia ducis salute, [et] seditio sine sanguine stetit.* A hagyomány eleve zavaros lehetett, mert már a Hersfeldensis korrektora magyarázkodásra kényszerült (a lap alján): *pacti exercitus licentiam, dux salutem,* — ami nyilván elfogadhatatlan. Szerintünk nincs szükség az *et* kirekesztésére,⁷ annál inkább az írásjelek átgondolására, és akkor a szöveg így hangzanék: *Trebellius, . . . indecorus atque humilis, precario mox praefuit* (vessző nélkül!) *ac velut pacta . . . salute,* (vessző!) *et seditio sine sanguine stetit.*

Sok fejtörést okozott és rengeteg találgatásra adott alkalmat az állítólagos megmérgezéshez fűzött tacitusi megjegyzés (43,2) is: *nobis nihil comperti affirmare ausim.* Legutóbb H. Heubner⁸ — Ogilvie hagyománymentését elutasítva — még egy Koestermann-konjektúrát (*ad Hist. IV 12,3*) is elfogadott, hogy saját ötletét (*<quo> affirmare ausim*) ezzel is valószínűsítse: *perperam et supervacaneo,* mivel a nem könnyű hely azért minden bolygatás és betoldás nélkül is magyarázható: «nichts davon, was uns aufgedeckt wurde, würde ich als sicher zu behaupten wagen.»⁹ Hát ez bizony *incondita ac rudis vox.*¹⁰

Mihez folyamodjunk akkor, ha a *consensus codicum* nem elégíti ki az újkori kiadókat? Agricola ígéretes pályakezdése kapcsán a britanniai helyzet válságos voltáról olvassuk (5,2): *trucidati veterani, incensae coloniae, intersaepti exercitus* etc. Az egybehangzóan hagyományozott *intersaepti* olvasatot újabban csak Ogilvie, Forni és Till tartotta meg, a többiek Puteolanus *intercepti*-emendatióját fogadják el. Elgondolkozhatunk Koestermann apparátusának olvastán: «lect. def. Verdière aliique coll. Hist III 53,1 intersaepta Germanorum Raetorumque auxilia, fortasse recte.» R. Häussler¹¹ joggal marasztalja el Koestermann (és követői) «manírját»: «man sollte entweder den Mut haben, seine Konjekturen in den Text zu setzen, oder die kleinen wehmutsvollen Narzissen auch aus dem App. heraushalten.» A szövegkritikai problémát nem intézhetjük el Heubner fölényes módján (*ad loc.*, p. 20): «die zum Entsatz anrückende IX. Legion . . . wurde nicht abgeschnitten, sondern abgefangen.» Csakhogy *intersaepti exercitus* (többes számban, mint előtte *coloniae*) nem jelenti a IX. legio «elvágását», sem majdnem teljes «elfogását», hanem — pregnáns módon — bárminemű felmentő sereg felvonulási útjainak elzárását, úgy, amint ezt Liviusban, a Sutrium felmentésére siető Camillus akciójáról (VI 9,7) olvassuk: *Furius et Valerius partem oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera intersaeptis itineribus aegre oppidanos vim hostium ab se arcentes.* Tacitus Livius-ismeretét szükségtelen bizonygatnunk (vö. Agr. 10,3), a sutriumi rendcsinálás (*Sutrium ire*: Plaut., Cas. 524) különben is szólásmondás volt. De ha valaki a liviusi párhuzamot mégis elvitatná, felhívjuk figyelmét a közvetlen folytatásra (5,3 *nec minus periculum ex magna fama, quam ex mala*), amelynek kihegyezett fogalmazása bajosan képzelhető

⁷ Till ellenében; vö. i. m. 48 sk.

⁸ Rhein. Mus. 116 (1973) 362.

⁹ Vö. Gymn. 92 (1985) 553 (Heubner Agr.-kommentárjának recenziójában).

¹⁰ R. Häussler (K. Büchner Agr.-fordításának átdolgozásában, Stuttgart 1985, 300) az első írás «merészségeit» emeli ki.

¹¹ I. m. 301.

a liviusi folytatás, vagyis Manlius Capitolinus demagógiájának leírása (VI 11,7 *famae magnae malle, quam bonae esse*) nélkül. Vagyis Livius segít a hagyományozott szöveg megvédésében: Puteolanus emendatióját bizvást mellőzhetjük.

A következő (6.) caput elején megint csak egyetlen betű dolgában kell igazat tennünk: *hinc* (vagyis Britanniából) *ad capessendos magistratus in urbem degressus* vagy *digressus* házasodott-e meg Agricola? (*degressus* E *dégressus* A *digressus* B.) Elkedvetlenítő az az összevisszaság, amelyet a kiadásokban találunk. Újabban — helyesen — a *degressus*-t részesítik előnyben, de pl. Heubner kommentárjában nincs sok köszönet: «*degređi = abire* nur Tac.» (néhány ide nem illő hellyel és szakirodalmi utalással). Az *ē/ī* összetévesztésére akárhány példát hozhatnánk fel; a *đ* rövidítés¹² felbontása ugyanúgy idézhetett elő félreértéseket, akárcsak a *p*, *p*¹³ stb., de itt másrólvan szó. Brelich Angelótól tanultam meg, hogy Magyarország bármely pontjáról *feljövünk* Pestre; Rómából is; de Rómába *lemegy* az ember. (Vö. a *deducere* jelentésfejlődésével; a kommentárok tévesen magyarázzák az Annalesnek azt a helyét is, ahol a Germaniában elnyerhető babérkoszorú *deportálásáról* olvasunk: II 26,4.) Summa summarum: római ember Britanniából *lefelé* megy haza, diadalmenettet a Capitoliumra is *lefelé* vezet, diadaljelvényeket ugyanígy bárhonnan *lefelé* visz haza, hogy Iuppiter Optimus Maximus templomába *felvihesse* és ott *le*tehesse.

Ugyanebben a fejezetben egy másik betű is szemet szúrt, de nem nekem, hanem az angol J. G. Griffiths-nek, aki¹⁴ a Nerótól elherdált fogadalmi ajándékok (6,5 *dona templorum*) *d*-jét *b*-re változtatta volna, — teljességgel fölöslegesen. Erről egy másik, ugyanennyire fölösleges konjektúra jutott az eszünkbe: D. O. Ross¹⁵ a Hannibal ticinusi buzdítóbeszédében olvasható *legeltetést* (Liv. XXI 43,8 *pecora consecrando*) *dicsőségahajhászásnak* (*decora consecrando*) próbálta magyarázni, nem tudván a mintául szolgáló Nagy Sándor-vulgata kecskebőrös hegyipásztorairól (Arr. VII 9,2).¹⁶

Most térhetünk rá arra a kérdésre, hogy a Nagy Sándor-hagyomány vizsgálata során megismert különleges frazeológia¹⁷ segíthet-e az Agricola szövegének megállapításában. Rég volt, hogy egy Curtius Rufus-helynek (IX 2, 9 . . . *arduum videbatur; . . . cupido fama nihil invium, nihil remotum videri sinebat*) meglepő párhuzamára bukkantam az Agricolában, Suetonius Paulinus «huszáros» monai partraszállásának leírásában (18,4): *obstupefacti¹⁸ hostes nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus*.¹⁹ A hasonlóságok, sőt azonosságok láttán a vitatható *invictum* helyett *invium* olvasását javasoltam, és ezt készülő kiadásom apparátusában is benne hagytam. A szövegbe azért nem iktatom, mert a Hersfeldensisben is világosan *invictum* áll (persze a feltételezett rövidítést már a Hersfeldensis elődjének másolója is hibásan érthette). A Nagy Sándor-hagyomány állandó szólalmainak az Agri-

¹² Vö. W. M. Lindsay: Notae Lat. p. 43.

¹³ Vö. L. D. Reynolds — N. G. Wilson: Scribes and scholars.² Oxford 1974. 202.

¹⁴ Class. Quart. 22 (1977) 437.

¹⁵ Class. Phil. 72 (1977) 315.

¹⁶ Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 61.

¹⁷ Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 193 skk.

¹⁸ A meglepett barbárok «elsodálkozása» is a Nagy Sándor-historiográfia kellektárából való, vö. pl. Nearchos (Jac. 133), F 1, 20,2.

¹⁹ Vö.: Zum Zeitaltersatz des Curt. Ruf. Prolegomena to the Sources on the Hist. of Pre-Islamic Central Asia (ed. by J. Harmatta, Bp. 1979), 31,18.

cola szövegében itt-ott kitapintható «fészkei» (4,3 *vehementius quam caute*; 5,3 *intravit animum . . . cupido*; 8,2 *labores et discrimina*, vö. 18,5 *labor et periculum*, 33,2 *patientia ac labore*; 10,4 *tunc primum invenit domuitque*; 17,2 *locorum difficultates*; 23 *percurrere*, opp. 38,3 *lento itinere*; 25,1 *victus Oceanus*; 27,1 *inveniendum terminum*; 33,6 *in ipso terrarum ac naturae fine cecidisse*; 44,3 *medio in spatio integrae aetatis ereptus* etc.) szinte bizonyossá teszik javaslatunk megalapozottságát.

Egy klasszikus szöveg gondozásának — vagy elvadulásának — több évszázados folyamatát, a rengeteg sikerületlen «javítási» kísérletet látva Aug. Boeckh statisztikája jutott az eszünkbe, aki annak idején az érdemleges és időálló konjektúrák hányadát 5 százalékra becsülte.²⁰ Ez nagyjából a gőzmozdony energiahasznosításának felel meg. Annál megnyugtatóbban hathat annak számbavétele, hogy a Hersfeldensisnek — mint említettük — 1902-ben felfedezett néhány lapja *hány* korábbi javaslatot hitelesített. Íme néhány példa: Britannia népei a Boudicca-felkelés előtt a fegyveres összecsapás eshetőségeit latolgatták (18,4): *plus impetus felicibus, maiorem constantiam penes miseros esse*. Érthető, szép mondat, de a *felicibus* szó a XV. századi másolók tollában maradt, és a találgatások áradatában csak a prágai R. Novák javasolta azt a pótlást 1882-ben, amelyet húsz évvel később a jesi-i kódex igazolt. A 17,2. mondat hiányzó kezdőszavát (*subiit sustinuitque molem Iulius Frontinus*) ugyanígy sejtették meg ketten is (Weissenborn és Halm). Gyógyíthatatlannak látszott a britanniai visszaélések leírása (19,4): a beszolgáltatásra kötelezett őslakosok *per ludibrium . . . emere ultro frumenta ac ludere* (a *ludibrium* után!) *pretio cogebantur*, és íme Wex luere konjektúrája helyesnek bizonyult! A 27,2. mondatból kifelejtett szavakat (*se victos*) többen is kerülgették, míg a Hersfeldensis fényes elégtételt szolgáltatott nekik az okoskodók ellenében.

Ide kívánczok két mulatságos, de nem tanulság nélkül való példa is, amikor nem a Hersfeldensis XV. századi másoló, hanem a friss másolatok nyomán készült incunabulumok gondozói jártak el gondatlanul. Az Agricola buzdítóbeszéde előtti mondatból (33,1 *cum Agricola quamquam laetum . . . militem accendendum adhuc ratus, ita disseruit*) a Puteolanus-féle ősnymtatványban kimaradt az *accendendum* szó, de Grotius elmés konjektúrája segített a helyzeten: *militem adhortatus*. Fentebb már volt szó a 32,1. mondatról. Itt (*metus ac terror est* előtt) a vérükkel adózó népek (*Gallos et Germanos et Britannorum plerosque*) felsorolása után következő megengedő szerkezetből (*licet dominationi alienae sanguinem commodent*) Puteolanus 3. kiadásában (Venetiis 1497) kiesett a *licet* szó: hinc Rhenanus *commodantes* coniecerat, és a mondat értelme úgy-ahogy mégis helyreállt.

A következő beteg hely orvoslását nem logikai, hanem időrendben ismeretlem. A 20. caput zárómondata a modern kiadásokban így hangzik: Agricola mindjárt helytartóságának első évében látványos sikereket ért el a provincia megbékéltetésében; *tanta ratione curaque* járt el, *ut nulla ante Britanniae nova pars <pariter> inaccessita transierit*. (A *pariter* kiegészítést Weissenborn ajánlotta, *pars* után íráslélektanilag indokolhatóan; <*perinde*> Ritter; a régebbi kiadásokban *sic* vagy *ita*.) Ebbe a szövegrendezésbe mindenki beletörődött

²⁰ Vö. Vári Rezső: A class.-phil. encyclopaediája. Bp. 1906, 317.

(én is),^{20/a} amikor edinburghi kollégánk, Kenneth Wellesley, egy levelében annak a gyanújának adott kifejezést, hogy a hagyományozott *inlaccessita* szó első két betűje — *in* — esetleg *m*-nek, azaz a *minus* félreértett és egybeírt rövidítésének volna olvasandó, ill. értelmezendő, és akkor minden kiegészítés fölösleges. Tetszett az ötlet, és az apparátusba mindenképpen bekerült volna, amikor a szöveg konstituálása és az előzmények átvizsgálása közben a már többször említett Wex kiadásának «De emendanda librorum scriptura» c. bevezetésében (p. 52) egy további javaslat (*illa illaccessita*) körülményes indoklása után váratlanul még egy, a továbbiakban elejtett pótjavaslatra bukantam: «Alioquin adstipularer illis, qui magis illaccessita aut minus laccessita scribi voluerunt.» Vagyis Wex jó százhusz évvel megelőzte Wellesleyt. Most már ketten sejtették ugyanazt. Számomra ez a sejtés akkor vált bizonyossággá, amikor a Dialogusban (27,1) egy árulkodó dittográfiát találtam: a hagyományozott (értelmetlen) *miratus iratus*-t C. F. W. Nissen tisztázta (A. Gudeman Dialogus-kommentárjának 2. kiadásában, 1914-ben) hasonló módon *minus iratus*-nak. (Itt persze elképzelhető az is, hogy a szórakozott librarius — siettében — az *iratus*-ra pillantva másolta a *minus*-t *miratus*-nak.)

Lássuk most a Calgacus-beszéd kezdőmondatát (30,1) J. Delz friss kiadása szerint: . . . *magnus mihi animus est hodiernum diem consensumque vestrum initium libertatis toti Britanniae fore; nam et universi + coistis et + servitutis expertes* etc. A Hersfeldensisnek cruxok közé foglalt szavait Delz az apparátusban megkérdőjelezi és a kérdéses részt magyarázatképpen hozzátvetőleges pontossággal le is nyomtatja: *co/ |tis et*, majd megjegyzi: *quid sub rasura aut macula lateat, incertum*. A toledói másolat (T) készítője mindenesetre *colitis et*-et olvasott, a két másik XV. századi kódex (A = Vat.3429; B = Vat.4498) librarius pedig kényelmesen kihagyta, akárcsak a régebbi nyomtatványok — egészen az Aesinas szövegének közrebocsátásáig. Ha most az Aesinas fényképmásolatát szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy a pergamenlap szennyeződése alatt a *co* utáni betű valóban elmosódott, de az olvasható *-tis* szótag előtti hosszú *s* nagyobbik része jól kivehető. A magunk részéről Delz óvatosságát túlzottnak érezzük. Apparátusunkban az *universi coistis* olvasat indoklásaként egyrészt a Boudicca-féle felkelés kitörésére utaltunk (16,1 *sumpsere universi bellum*), amikor a britek minden *diversitas*-t félretéve, akkor is *viribus unitis* fogtak fegyvert, másrészt — a példás egyetértés dokumentálása végett — a Monumentum Ancyranum tudatosan megválasztott fogalmazásaira hívtuk fel a figyelmet: *universi cives uno animo* csatlakoztak Octavianushoz (9); *cuncta ex Italia coeunte tanta multitudine* (10) stb. Vagyis szükelegtelen a crux desperationis.

Az eddigiekből — de különben is — nyilvánvaló, hogy egy szövegkiadó soha sincs megelégedve elődeinek teljesítményével, mégpedig annak pontos tudatában, hogy az ő sorsa is ez lesz. Mi az, amire a figyelmének még ki kell terjednie, és mi az, ami már fölösleges? Szórszálhasogatás-e pl. annak szóvé-tétele, hogy az Agricola legutóbbi kiadója egyszer sem tüntette fel a többször előforduló *occasio* szónak a Hersfeldensisben következetesen megfigyelhető

^{20/a} Egyelőre nem találok az eredetét annak a fonák megoldásnak, amelyet W. Boetticher régi fordításában (Phaidon-kiadás, az 1864. évi átdolg. nyomán) olvasunk: « . . . mit so grosser Umsicht und Sorgfalt, wie kein neuerer Teil Britanniens. (21.) Unangefochten (*inlaccessita*!) verging (*transierit*?) der folgende Winter . . . »

«helytelen» (*occansio*) írását?²¹ Szerintünk ez az apróság is beletartozik a Tacitus-szöveg hagyományozásába: az ún. Appendix Probi nem ok nélkül figyelemztette olvasóit (GL IV 198,21): *occasio, non occansio*.

Még két észrevétel: a Tacitus-életmű töredékességének egyik esetleges okára — ti. az arisztokrata író szuverén zsidó-, ill. keresztényellenességére — gondolva megkérdézhetné valaki, hogy a «kis» írások szöveghagyományában akad-e a középkori másolók ellenkező előjelű érdeklődésére valló indicium? Nem sok, de akad. Ide vonhatjuk pl. a döntő csata leírásának azt a mozzanátát, amelyben a gazdátlan lovak megvadulásáról van szó (36,3 *exterriti sine rectoribus equi*). Itt a folyamatos írásmódnak (*scriptura continua*) a Hersfeldensisben is megfigyelhető nyomaiból (*inrectoribus*) R. Till²² a szerzetes másolónak holmi *erector*-elképzelésére következtetett (*erectores altaris* etc., vö. Thes. V 2, 746, 38 sqq.). Ennél valamivel többet mond a római veszteségek számbavétele során említett Aulus Atticus (37,6), akinek a nevéből — ugyan-csak a *scriptura continua* téves feloldása révén (*quis* után) — *Saulus* sikeredett (Hasonlóképpen került a *Dialogus* egyik kéziratának margójára az *oratorum* szó magyarázásának örvén az *oratorium*: 33,6.)

Végül az emphatikus búcsúszavak közben felhangzó önvádak merész zeugmája (45,1): *nos Maurici Rusticique visus, nos innocenti sanguine Senecio perfudit*. A költői fogalmazás merészségét időről időre szelídíteni próbálják — mintha nem volna elegendő párja Tacitus későbbi írásaiban is. Legutóbb Delz a *visus* alanyt *notavit* állítmánnyal egészítette volna ki,²³ majd kiadásában lacunát jelzett, szerintünk teljességgel szükségtelenül. A számtalan korábbi *tentamentum* közül egy hazai kísérletet — *pietatis ergo* — mégis megemlítünk: Ring Mihály²⁴ a *visus* után a *puđore* határozót iktatta a szövegbe, azzal az indokolással (helymegjelölés nélkül), hogy a *puđore perfundere* kifejezés Liviusban is előfordul. Elő bizony: Scipio hispaniai önmegtartóztatásának emlékezetes előadásában (XXVI 50,9) a boldog vőlegény van *puđore et gaudio perfusus*-nak ábrázolva. Ez is fölösleges, de tagadhatatlanul szellemes és a római irodalom alapos ismeretéről tanúskodó, eredeti konjektúra, amelynek fellevenítésével áldozni szerettünk volna a jobb sorsra és különb megbecsülésre érdemes kutató — Ábel Jenő diákkori mentora — emlékének.

Ami pedig akár korábbi Horatius-, akár mostani Tacitus-tanulmányainkban az elődeinkkel folytatott vitázást illeti, merészségünket mentse a *hallgatag* szerző minél hitelesebb megszólaltatására irányuló igyekezetünk. Az ő szavaival (Ann. III 55,5): *haec nobis in maiores certamina ex honesto maneant*.²⁵

²¹ Vö. Gnomon 58 (1986) 24.

²² I. m. 68.

²³ Mus. Helv. 27 (1970) 234,43.

²⁴ Magyarázatos Agr.-kiadásában, Pest 1871, 64.

²⁵ Vö. *Fr. Ferd. Schwarz*: Kritische Marginalien. Arcadia 18 (1983) 303.